

A Comparative Study of the Origin of Sovereignty from the Perspective of Mohammad Hossein Tabataba'i and Thomas Hobbes

Elahe Marandi ¹ , Zahrasadat Hejazi ²

1. Department of Law, Faculty of Social and Economic Sciences, Al-Zahra University (S), Tehran, Iran. (Corresponding Author).
Email: E.marandi@alzahra.ac.ir

2. MA in Public Law, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran. Email: z.s.hejazi1999@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 20 July 2024
Received in revised form: 19 August 2025
Accepted: 07 September 2025
Published online: 23 September 2025

Keywords:

Hobbes, Islamic Political Thought, Mohammad Hossein Tabataba'i, Origin of Sovereignty, Political, Social Contract.

ABSTRACT

The endeavor to ascertain the cause and origin of sovereignty is among the issues that have engaged political philosophers. Mohammad Hossein Tabataba'i and Thomas Hobbes offer similar interpretations of humanity and social life, and the origin of sovereignty is derived from their theories. In this research, employing an exploratory-descriptive methodology, the question of "What is the origin of sovereignty from the perspectives of Mohammad Hossein Tabataba'i and Hobbes?" has been investigated. The research findings indicate that Hobbes, emphasizing the natural and equal rights of humans, seeks to formulate a theory concerning right, power, and the connection between right and power. He locates the origin in the social contract and the necessity of absolute security. The Hobbesian human is one devoid of social bonds, dominated by instinctive and irrational forces, existing in a savage state (state of nature) from which there is no escape except through a conditional social contract in favor of a third party (the Sovereign), entailing the surrender of all rights and authorities. From Tabataba'i's perspective, humans are inevitably bound to social life, which is founded upon a practical contract—namely, the contract of mutual employment and social justice. In his view, early humans were under the influence of natural forces, and the dominion of these natural forces encompassed even reason. However, through social progression, reason attains perfection, is reinforced by revelation and prophethood, and comes to govern the natural forces. The findings reveal that the fundamental difference in the anthropology and legal philosophy of these two thinkers leads to two distinct analyses of politics and government. The results of this research can contribute to the development of a comparative understanding of Islamic and Western political philosophy.

Cite this article: Marandi, E.; Hejazi, Z. (2025). A Comparative Study of the Origin of Sovereignty from the Perspective of Mohammad Hossein Tabataba'i and Thomas Hobbes. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 15(3): 116 - 130. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.379581.1726>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.379581.1726>

1. Introduction

The origin of sovereignty is one of the fundamental issues in political philosophy that shapes the foundations of political legitimacy and power. Various theories concerning the origin of sovereignty have been proposed, each resting upon a specific philosophical worldview and anthropology. Examining the issue of the origin of sovereignty from the perspectives of Tabataba'i (1902-1981 CE) and Thomas Hobbes (1588-1679 CE), as political philosophers, is significant because these two thinkers, with their specific views on the origin of sovereignty, have been the source of significant developments in the theories of subsequent thinkers.

Hobbes, by analyzing the issue of power – one of the primary concerns of the modern world – seeks on the one hand to understand power and possession, and on the other hand to restrain it through right. After Machiavelli, and with a more systematic method than any other thinker in this field, he revealed the intrinsic characteristics of power; whereas thinkers who addressed this issue before him had only discussed the origin of sovereignty or the form of government in a cursory manner. The concept of consent and the social contract in Hobbes, influenced by the particular characteristics of his thought, led to his ideas becoming part of the mainstream of political thought in England. To such an extent that, in the view of some critics, the channel he dug later became the main course for the body of political thought.

Tabataba'i, like Hobbes, speaks of humans before social discord and after social discord. However, these two interpretations and situations are entirely different from one another; because the human in the state of nature according to Hobbes is an isolated individual, a human without family and non-social; whereas Tabataba'i believes that humans, from the very beginning of creation, are social and rooted. This human possesses the experience of social life; therefore, the social contract envisioned by Tabataba'i differs from that of Hobbes. This fundamental difference in anthropology and the philosophy of law has led to divergent views in the realm of political legitimacy.

Given the influence of the ideas of these two philosophers on the theories of subsequent thinkers, the necessity of examining the theories of both thinkers to extract the similarities and differences in their views became apparent. In this regard, the main question of this research is: What is the origin of sovereignty according to Hobbes and Tabataba'i, and what approach have these two philosophers adopted concerning the origin of sovereignty?

The hypothesis of this treatise is that Hobbes, relying on physiological and naturalistic psychological anthropology and emphasizing natural and equal human rights, introduces the contract as the origin of sovereignty, with the characteristic that he presents a concept of contract and consent that has a specific and distinct meaning from the concept of contract held by other thinkers, leading to the formation of a specific type of government. In Tabataba'i's thought, primordial humans were also influenced by natural forces, and the dominance of natural forces encompassed reason as well; however, reason, in the natural and social trajectory, becomes perfected, strengthened by revelation (wahy) and prophethood (nubuwwah), and gains dominance over instincts and natural forces. It is this very reason that is the recipient of revelation and has the capacity to receive and evaluate the message of revelation. The differing anthropologies in the thought of these two thinkers, Hobbes and Tabataba'i, lead to two different analyses of politics and government. Hobbesian anthropology leads to the civil state, absolute government, political despotism, and state religion; whereas Tabataba'i's anthropology leads to mutual utilization, cooperative society, social government, and social religion. The aim of this research is a comparative and analytical examination of these two perspectives on the origin of sovereignty to identify their differences and points of commonality, thereby providing a foundation for a better understanding of both Islamic and Western political philosophy.

This research centers on the primary question: “How is the origin of sovereignty explicated in the thought of Tabataba'i and Thomas Hobbes?” Under this overarching inquiry, it seeks to answer the following sub-questions: “What differences and similarities exist in the anthropology and philosophy of law of these two thinkers?” and “How have these fundamental differences impacted their theories of political legitimacy?”

2. Methodology

This article employs an exploratory-descriptive method to examine the status of the origin of sovereignty in the thought of the two philosophers. The research data has been collected through documentary and library-based research. Furthermore, in addition to independently examining the theories on the origin of sovereignty in both thinkers, the study adopts a comparative-analytical approach to recognize and explicate their philosophical and legal differences and similarities within a coherent and scientific framework.

3. Findings

The culmination of these two perspectives reveals a fundamental distinction between Western and Islamic political philosophy:

In Hobbes' theory, government is formed through a social contract aimed at providing security and order, with its legitimacy dependent on the absolute power of the sovereign.

Whereas in Tabataba'i's thought, government arises from innate human nature (fitra), reason, and divine revelation, deriving legitimacy solely through the realization of justice, morality, and the preservation of human dignity.

Consequently, while government for Hobbes is an instrument to curb chaos, in 's intellectual system, it bears a divine mission for human development, justice, and guidance.

	Category	Tabataba'i	Thomas Hobbes	Common Ground
1	Anthropology	Humans endowed with divine nature (fitra) and justice-seeking reason	Self-interested humans in a state of nature and perpetual war	Both recognize humans possess fundamental drives
2	Origin of Sovereignty	Human nature, reason, and divine guardianship	Social contract to escape the state of nature	Necessity of order and governance
3	Philosophy of Law	Based on divine law and justice	Based on social contract and sovereign power	Importance of order and law
4	Political Legitimacy	Dependent on justice, morality, and respect for human nature	Dependent on absolute power and security maintenance	Need for legitimacy to ensure social stability

Comparative Framework of Hobbes' and Tabataba'i's Perspectives

4. Conclusion

Hobbes represents a perspective that locates legitimacy in power derived from social agreement to curb chaos (Pettit, 2008). In contrast, Tabataba'i, from the standpoint of Islamic philosophy, regards justice as the foundation of legitimacy, viewing it as emerging from humanity's innate nature (fitra) and reason.

Thomas Hobbes perceives humans as beings driven by instinctual motives—fear of death, desire for self-preservation, and will to power. In his view, these innate tendencies render the human state of nature a condition of perpetual conflict and "war of all against all" (Hobbes, 1651). Within this framework, reason serves an instrumental role in calculating gains and losses, compelling humans to accept a social contract and surrender power to an absolute sovereign; for only absolute and unchallengeable power can guarantee security and order (Skinner, 2008; Pettit, 1997).

Conversely, Tabataba'i—grounded in Islamic philosophy—understands humans as beings endowed not only with material dimensions but also with a soul, divine innate nature (*fitra*), and reason. Consequently, humans intrinsically desire goodness, justice, and perfection, possessing the capacity for moral, intellectual, and spiritual growth (Nasr, 2006). Unlike Hobbes' view of humans as self-centered and dangerous, he sees them as transcendence-seeking beings whose reason and *fitra* enable them to distinguish truth from falsehood and advance toward a just order.

Hobbes primarily interprets humans as subject to biological and power-seeking drives, framing government as the necessary institution to control these instincts (Tuck, 1989). This analysis stems from a realist yet pessimistic anthropology. In opposition, Tabataba'i—relying on a theological approach—considers humans free and rational beings who, through their reason and divinely endowed nature (*fitra*), can participate in establishing moral and social order.

Thus, while Hobbes derives governmental legitimacy from the social contract and the necessity of controlling human instincts, he roots legitimacy in divine justice, moral rationality, and the imperative to establish social justice. Ultimately, two distinct anthropologies yield two divergent theories of political power's origin and legitimacy."

Hobbes posits that to achieve lasting peace and security, humans must—through a social contract—surrender all their natural rights to an absolute sovereign. This sovereign, endowed with inviolable and absolute authority, is obligated to guarantee security and order, preventing society's relapse into natural chaos (Hobbes, 1651; Pettit, 1997; Skinner, 2008). Consequently, governmental legitimacy in Hobbes' thought derives from its capacity to establish order and maintain security. Any limitation on sovereign power threatens the foundations of social order; thus, political authority must be absolute, unbound by prior legal or moral constraints.

In stark contrast, Tabataba'i—drawing on the foundations of Transcendent Theosophy (*Hikmat-e Mota'aliya*), Shi'a theology, and Islamic philosophy—locates the origin of governance not in social contract, but in humanity's divine innate nature (*fitra*), rationality, and the principle of divine guardianship (*wilāya*). He conceptualizes governance as an innate and rational institution whose mission extends beyond mere preservation of order to encompass the realization of divine justice, preservation of human dignity, and the moral-spiritual guidance of society (Tabataba'i, 2009: 160–163; Tabataba'i, 2018: 127, 135).

From his perspective, humans possess God-given reason and *fitra* that orient them toward goodness and justice. Legitimate governance, in this view, is an instrument for manifesting justice and expanding the common good. Hence, Islam—being consonant with human nature—regards *wilāya* (divinely sanctioned authority) as natural and necessary. For early Muslims, accepting the authority of the Prophet of Islam was self-evident, requiring no formal justification (Bouzari-Nejad & Marandi, 2015: 117–118).

Author Contributions: All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The authors avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Not applicable.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

References

- Bashiriyeh, Hossein. (2002). *Teaching Political Science* (Vol. 2). Tehran: Contemporary Outlook Publications. [In Persian]
- Bayat Komitaki, Mohammad & Balavi, Ali. (2015). Power and Legitimacy in Hobbes' Political Philosophy. *Political Science Research Quarterly*, 10(4), 120–138. [In Persian]
- Bouzari Nejad, Yahya & Marandi, Elaheh. (2015). Allameh Tabatabai's Theory of Conventional Matters and the Legal-Political System of Society. *Public Law Studies*, 45(1), 107–122. [In Persian]
- Calder, N. (2015). Contract and covenant in Islamic political thought and Western political theory. *Comparative Political Studies*, 48(5), 567–589. <https://doi.org/10.1177/0010414014564361>
- Copleston, Frederick. (1996). *A History of Philosophy* (A. J. Alam, Trans.), Vols. 5–6. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Hobbes, T. (1651). *Leviathan*. Retrieved from <https://gutenberg.org/ebooks/3207>
- Hosseini, Ali. (2013). The Theory of Government in Allameh Tabatabai's Thought. *Journal of Political Science and International Relations*, 12, 45–62. [In Persian]
- Jones, William Thomas. (2004). *The Gods of Political Thought* (A. Ramin, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Karimi, Mehdi. (2016). The Concept of Government in Allameh Tabatabai's Political Philosophy. *Political-Philosophical Research*, 8(3), 100–120. [In Persian]
- Modrresi, Hassan. (2003). *Justice and Political Power in Islamic Philosophy*. Tehran: University Press. [In Persian]
- Mahmoudi, A., & Ebrahimi, R. (2022). Justice and legitimacy in Islamic and Western political philosophy: A comparative study of Al-Mizān and Leviathan. *Philosophy and Social Criticism*, 48(3), 410–429.
- Nasr, S. H. (2006). *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present*. Albany: SUNY Press.
- Pettit, P. (1997). *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Pettit, P. (2008). *Rousseau and Hobbes: Sovereignty and Liberty*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rahimi, H. (2020). Social contract theory in Islamic political philosophy: A comparative study of Hobbes and Al-Farabi. *Islamic Political Studies Quarterly*, 5(1), 45–67.
- Shahryary, R. (2022). Human nature in Hubbes' views and assessment of its ethical consequences according to Allameh Tabataee's views. *Revelatory Ethics*, 11(2), 209–244. doi: 10.22034/ethics.2022.143474
- Skinner, Q. (2008). *Hobbes and the Ethics of Violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tabatabai, Mohammad Hossein. (1997). *Tafsir al-Mizan* (M. B. Mousavi Hamedani, Trans.), Vol. 2. Qom: Islamic Publications Office. [In Persian]
- Tabatabai, Mohammad Hossein. (2008). *Islamic Investigations*, Vols. 1–2. Qom: Bustan-e Ketab. [In Persian]
- Tabatabai, Mohammad Hossein. (1435 AH/2013 CE). *Nihayah al-Hikmah* (Vol. 1). Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Tabatabai, Seyed Mohammad Hossein. (2018). *A Discussion on Religious Authority and Clergy*. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Tuck, R. (1989). *Hobbes: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Yazdani-Moghadam, Ahmad Reza. (2012). *Anthropology and its implications in the political thought of Hobbes and Allameh Tabataba'i*. Tehran: Institute for Islamic Culture and Thought.

بررسی تطبیقی منشأ حاکمیت از منظر علامه طباطبایی و توماس هابز

الهه مرندي^۱ ، زهرا سادات حجازي^۲

۱. گروه حقوق، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: e.marandi@alzahra.ac.ir

۲. کارشناس ارشد حقوق عمومی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران. رایانامه: z.s.hejazi1999@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	تلاش برای یافتن علت و منشأ حاکمیت از مسائلی است که مورد توجه فیلسوفان سیاسی قرار گرفته است. علامه طباطبایی و توماس هابز تفسیرهای مشابهی از انسان و زندگی اجتماعی ارائه می‌کنند و منشأ حاکمیت از نظریات آنان استخراج می‌شود. در پاسخ به این پرسش که منشأ حاکمیت از منظر علامه طباطبایی و هابز چیست، این مطالعه به روش اکتشافی-توصیفی انجام گرفت. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که هابز با تأکید بر حقوق طبیعی و برابر انسان‌ها در پی دستیابی به نظریه‌ای درباره‌ی حق، قدرت و پیوند حق و قدرت است. او منشأ را در قرارداد اجتماعی و ضرورت امنیت مطلق می‌بیند. انسان هابزی انسانی بدون پیوندهای اجتماعی و تحت تسلط قوای غریزی و غیرعقلانی است که در وضعیتی وحشیانه به سر می‌برد و راه برون‌رفتی جز قرارداد اجتماعی مشروط و به نفع شخص ثالث و واگذاری همه حقوق و اختیارات به او ندارد. اما در نگاه علامه طباطبایی، انسان ناگزیر از زندگی اجتماعی مبتنی بر قرارداد عملی بین استخدام متقابل و عدالت اجتماعی است. در نگاه او انسان‌های اولیه تحت تأثیر قوای طبیعی بودند و سلطه قوای طبیعی، عقل را نیز دربرمی‌گرفت، اما عقل در سیر اجتماعی کمال یافته و با وحی و نبوت تقویت شده و حاکم بر قوای طبیعی می‌شود. یافته‌ها نشان می‌دهد تفاوت بنیادین در انسان‌شناسی و فلسفه حقوق دو متفکر، به دو تحلیل متفاوت از سیاست و حکومت می‌انجامد. نتایج این پژوهش می‌تواند به تقویت فهم تطبیقی فلسفه سیاسی اسلامی و غربی کمک کند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۳۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱	
کلیدواژه‌ها: توماس هابز، محمدحسین طباطبایی، قرارداد اجتماعی، مشروعیت سیاسی، منشأ حاکمیت.	
استناد: مرندي، الهه؛ حجازي، زهرا سادات (۱۴۰۴). بررسی تطبیقی منشأ حاکمیت از منظر علامه طباطبایی و توماس هابز. نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۵ (۳): ۱۱۶-۱۳۰. https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.379581.1726	
ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.	© نویسندگان.
DOI: https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.379581.1726	

۱. مقدمه و بیان مسئله

منشأ حاکمیت یکی از موضوعات بنیادین فلسفه سیاسی است که مبانی مشروعیت و قدرت سیاسی را شکل می‌دهد. نظریه‌های مختلفی درباره منشأ حاکمیت مطرح شده که هرکدام براساس جهان‌بینی فلسفی و انسان‌شناسی خاصی استوار است. پرداختن به منشأ حاکمیت از دیدگاه علامه طباطبایی (۱۲۸۱-۱۳۶۰) و توماس هابز^۱ (۱۶۷۹-۱۵۸۸) به عنوان فیلسوفان سیاسی حائز اهمیت است؛ زیرا این دو متفکر با نگاه خاصی که از منشأ حاکمیت ارائه کرده‌اند، منشأ تحولات قابل توجهی در نظریات متفکران بعد از خود شده‌اند.

هابز با تحلیل مسئله قدرت - که یکی از دغدغه‌های اصلی جهان امروز است - از یک طرف در پی فهم قدرت و تصرف و از طرف دیگر در پی مهار آن با حق است. او پس از ماکیاولی^۲، به روشی قاعده‌مندتر از روش هر متفکر دیگری در این زمینه، ویژگی‌های درونی قدرت را نمایان ساخته است؛ درحالی‌که متفکرانی که قبل از او به این مسئله پرداخته‌اند، فقط به صورتی اجمالی به بحث‌های منشأ حاکمیت یا شکل حکومت پرداخته‌اند. مفهوم رضایت و قرارداد اجتماعی نزد هابز تحت تأثیر ویژگی‌های خاص اندیشه او موجب شده اندیشه او جزئی از جریان اصلی اندیشه سیاسی در انگلستان شود؛ به گونه‌ای که به‌زعم برخی از نقادان، مجرای آن را که او حفر کرده بعدها بدنه اصلی اندیشه سیاسی در آن جریان پیدا کرده است.

علامه طباطبایی نیز مانند هابز از انسان قبل از اختلاف اجتماعی و پس از اختلاف اجتماعی سخن می‌گوید. اما این دو تعبیر و موقعیت کاملاً متفاوت با یکدیگر هستند؛ زیرا انسان در وضع طبیعی نزد هابز، انسانی منفرد، بدون خانواده و غیراجتماعی است، اما علامه طباطبایی معتقد است انسان از همان ابتدای خلقت، اجتماعی و ریشه‌دار است. این انسان دارای تجربه زندگی اجتماعی است؛ بنابراین قرارداد اجتماعی مورد نظر علامه طباطبایی متفاوت با قرارداد اجتماعی هابز خواهد بود. این تفاوت بنیادین در انسان‌شناسی و فلسفه حقوق، به دیدگاه‌های متفاوتی در حوزه مشروعیت سیاسی منجر شده است.

با توجه به اثرگذاری اندیشه‌های دو فیلسوف در نظریات متفکران بعد از خود، ضرورت بررسی نظریات هر دو متفکر و مطالعه شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو احساس شد. در این راستا سؤال اصلی این پژوهش آن است که منشأ حاکمیت از نظر هابز و علامه طباطبایی چیست و اینکه این دو فیلسوف چه رویکردی را برای منشأ حاکمیت در پیش گرفته‌اند.

فرضیه این نوشتار آن است که هابز با تکیه بر روان‌شناسی فیزیولوژیک و روان‌شناختی طبیعت‌گرایانه و با تأکید بر حقوق طبیعی و برابر انسان‌ها، قرارداد را منشأ حاکمیت معرفی می‌کند؛ با این خصوصیت که او مفهومی از قرارداد و رضایت ارائه می‌دهد که معنایی خاص و جداگانه از مفهوم قرارداد نزد سایر اندیشمندان دارد و به شکل‌گیری نوع خاصی از حکومت منجر می‌شود. در اندیشه علامه طباطبایی نیز انسان‌های اولیه تحت تأثیر قوای طبیعی بودند و سلطه قوای طبیعی، عقل را نیز دربرمی‌گرفت، اما عقل، در سیر طبیعی و اجتماعی، کمال یافت و با وحی و نبوت تقویت شد و حاکم بر غرایز و قوای طبیعی شد. همین عقل است که مخاطب وحی شد و امکان دریافت پیام وحی و ارزیابی آن را دارد. دو انسان‌شناسی متفاوت در اندیشه این دو اندیشمند به دو تحلیل متفاوت از سیاست و حکومت می‌انجامد. انسان‌شناسی هابزی به وضعیت مدنی، دولت مطلقه، استبداد سیاسی و دین حکومتی منتهی می‌شود و انسان‌شناسی علامه طباطبایی به استخدام متقابل، اجتماع تعاونی، حکومت اجتماعی و دین اجتماعی راه می‌برد. هدف این پژوهش بررسی تطبیقی و تحلیلی این دو دیدگاه درباره منشأ حاکمیت است تا تفاوت‌ها و نقاط اشتراک آنان مشخص شود و زمینه‌ای برای فهم بهتر فلسفه سیاسی اسلامی و غربی فراهم آید.

هدف این مقاله، بررسی تطبیقی منشأ حاکمیت از منظر علامه طباطبایی و توماس هابز و تحلیل مبانی فلسفی آن‌ها در زمینه انسان‌شناسی و مشروعیت سیاسی است. پرسش اصلی این پژوهش این است که منشأ حاکمیت در اندیشه علامه طباطبایی و توماس هابز چگونه تبیین شده است. در ذیل این پژوهش، به دنبال پاسخ به پرسش‌های فرعی زیر نیز خواهیم بود: چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی در

انسان‌شناسی و فلسفه حقوق این دو اندیشمند وجود دارد و این تفاوت‌های بنیادین چگونه بر نظریه مشروعیت سیاسی آنان تأثیر گذاشته است؟

۲. پیشینه تحقیق

تاکنون پژوهش مستقلی که به صورت مستقیم و تطبیقی، منشأ حاکمیت در اندیشه توماس هابز و علامه طباطبایی را بررسی کند، نگاشته نشده است. با این حال، برخی آثار مرتبط که غیرمستقیم به این موضوع نزدیک شده‌اند، قابل اشاره‌اند؛ از مهم‌ترین این منابع، کتاب انسان‌شناسی در اندیشه سیاسی هابز و علامه طباطبایی نوشته یزدانی‌مقدم (۱۳۹۱) است که در پژوهشگاه حوزه و فرهنگ اسلامی منتشر شد. این اثر با رویکردی تطبیقی، به تحلیل مبانی انسان‌شناختی دو متفکر می‌پردازد. مؤلف در این کتاب ابتدا دیدگاه هابز را درباره انسان و نسبت آن با سیاست تبیین کرده و سپس با نگاهی قرآنی، مبانی انسان‌شناسی علامه طباطبایی و نگرش او به شخصیت سیاسی و اجتماعی انسان را تحلیل کرده است.

در همین زمینه، شهریار (۱۴۰۰) در مقاله «سرشت انسان در اندیشه هابز و ارزیابی پیامدهای اخلاقی آن بر مبنای آرای علامه طباطبایی» با تمرکز بر دیدگاه‌های انسان‌شناختی هابز، به این پرسش پاسخ داد که سرشت انسان در اندیشه او چگونه ترسیم می‌شود و پیامدهای اخلاقی این تصویر از منظر اندیشه‌های علامه طباطبایی چه می‌تواند باشد.

در عرصه ادبیات غربی نیز آثار کلیدی متعددی در تحلیل فلسفه سیاسی و انسان‌شناسی هابز وجود دارد؛ از جمله کتاب لویاتان نوشته هابز (۱۶۵۱) که یکی از مهم‌ترین منابع کلاسیک در نظریه قرارداد اجتماعی محسوب می‌شود. همچنین آثار نظری مانند عقل و خطابه در فلسفه هابز نوشته اسکینر (۱۹۹۶) و جمهوری‌خواهی اثر پتی (۱۹۹۷) به تحلیل ابعاد گوناگون فلسفه سیاسی هابز پرداخته‌اند.

یکی از تمایزات اساسی این پژوهش با آثار پیشین، رویکرد تحلیلی و ساختاریافته آن در پیوند میان انسان‌شناسی، فلسفه حقوق و مشروعیت سیاسی است. برخلاف بسیاری از مطالعات که به تطبیق کلی بسنده کرده‌اند یا صرفاً ترجمه‌ای از نظریه‌های غربی ارائه داده‌اند، این مقاله با ارائه چارچوبی مفهومی و منسجم، مبانی انسان‌شناسی و فلسفه حقوق را به طور مستقیم به نظریه‌های سیاسی و بحث مشروعیت در اندیشه هردو متفکر پیوند می‌دهد. همچنین این پژوهش با تمرکز بر تفاوت‌های بنیادین فلسفی، به ویژه در حوزه انسان‌شناسی و عدالت، نشان می‌دهد چگونه این تفاوت‌ها به شکل‌گیری دو رویکرد متفاوت در بحث منشأ حاکمیت و مشروعیت سیاسی منجر شده‌اند؛ درحالی که بیشتر مطالعات پیشین صرفاً بر جنبه‌های سیاسی یا حقوقی تمرکز داشته‌اند و کمتر به ریشه‌های فلسفی آن‌ها پرداخته‌اند.

۳. روش پژوهش

در این مقاله به روش اکتشافی و توصیفی به بررسی جایگاه منشأ حاکمیت در اندیشه دو فیلسوف پرداخته شده است. داده‌های پژوهش نیز با مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده است. همچنین علاوه بر بررسی مستقل نظریه‌های منشأ حاکمیت در دو متفکر، با رویکرد تطبیقی-تحلیلی، تفاوت‌ها و شباهت‌های فلسفی و حقوقی در یک چارچوب منسجم و علمی بازشناسی و تبیین می‌شود.

۴. چارچوب نظری

چارچوب نظری این پژوهش تلفیق دو حوزه کلیدی در فلسفه سیاسی است: انسان‌شناسی فلسفی و فلسفه حقوق. انسان‌شناسی در فلسفه و حقوق، بستری برای فهم بنیادهای رفتار، اندیشه و ارزش‌های انسانی فراهم می‌آورد. این رویکرد از یک سو در فلسفه بر تحلیل ماهیت، غایت و توانایی‌های ذاتی انسان تکیه دارد و از سوی دیگر در حقوق، به تبیین جایگاه انسان به عنوان صاحب حق و مکلف در نظم اجتماعی می‌پردازد. نسبت این دو حوزه در پیوند میان مبانی هستی‌شناختی انسان و قواعد الزام‌آور حقوقی آشکار می‌شود؛ به گونه‌ای که فهم دقیق از سرشت انسانی می‌تواند مبنای تدوین نظام‌های حقوقی عادلانه و متناسب با کرامت او قرار گیرد. بررسی این پیوند، هم در ساحت نظری و هم در عرصه کاربردی، نقش مهمی در تحول اندیشه‌های معاصر ایفا می‌کند. انسان‌شناسی، به عنوان مبنای تحلیل رفتار فردی و اجتماعی انسان، نقش تعیین‌کننده‌ای در تبیین دیدگاه هر متفکر نسبت به منشأ حاکمیت ایفا می‌کند. در این پژوهش، تحلیل طبیعت انسان، اهداف

وجودی او و ظرفیت‌های عقلانی و فطری‌اش، زمینه‌ساز تبیین دیدگاه‌های علامه طباطبایی و هابز درخصوص مشروعیت سیاسی شده است. از منظر فلسفه حقوق، منشأ حاکمیت یا در چارچوب عدالت الهی و عقلانیت فطری (در اندیشه اسلامی) تبیین می‌شود یا بر مبنای قرارداد اجتماعی و ضرورت نظم (در فلسفه غرب). هابز نماینده دیدگاهی است که مشروعیت را در قدرت ناشی از توافق اجتماعی برای مهار هرچ‌ومرج می‌داند (Pettit, 2008)؛ درحالی‌که علامه طباطبایی از منظر فلسفه اسلامی، عدالت را پایه مشروعیت می‌داند و آن را برآمده از فطرت و عقل بشر می‌بیند.

۴-۱. انسان‌شناسی در اندیشه توماس هابز

نظریه حکومت در اندیشه توماس هابز بر پایه برداشتی خاص از سرشت انسان استوار است؛ برداشتی که از دو مسیر شناختی عمده یعنی روان‌شناسی فیزیولوژیکی انسان و طبیعت‌شناسی انسان به‌دست آمده است. هابز با استفاده از این دو روش، تصویری از انسان ارائه می‌دهد که بنیاد نظریه سیاسی او را تشکیل می‌دهد. از این‌رو، تحلیل این دو رویکرد می‌تواند ما را به درکی روشن‌تر از مبانی نظری حکومت در اندیشه او برساند.

۴-۱-۱. روان‌شناسی فیزیولوژیک انسان از منظر هابز

هابز جهان را براساس مفهوم حرکت تبیین می‌کند. به باور او، تمام پدیده‌های عالم از طریق اصل ساده حرکت قابل توضیح‌اند؛ چرا که رابطه علت و معلول، چیزی جز نوعی از حرکت نیست. از همین رو، فلسفه به معنای دقیق آن، «علم حرکت» تلقی می‌شود (بشیریه، ۱۳۸۱: ۷۷). هابز این دیدگاه را از قلمرو طبیعت فراتر می‌برد و به حوزه شناخت و ادراک انسان نیز تسری می‌دهد.

در نگاه او، قوای مختلف شناسایی مانند ادراک، تخیل و عقل، همگی در تحلیل نهایی به احساس بازمی‌گردند. او معتقد است تمامی این قوای ادراکی محصول حرکت‌اند و احساس نیز چیزی جز نوعی حرکت در اعضای بدن نیست. هابز با این رویکرد، نه تنها فرایند شناخت انسان را بر مبنای قوانین فیزیکی تبیین می‌کند، بلکه تأکید می‌ورزد که همه معانی و مفاهیم ذهنی نیز بازتابی از حرکات بیرونی هستند (تامس جونز، ۱۳۸۳: ۷۱۴).

در این چارچوب، انتخاب آزادانه معنا ندارد؛ چرا که رفتار انسان، ناشی از وضعیت پیشین جسمانی و شرایط محیطی اوست و در نتیجه قابل پیش‌بینی است. ارزش‌ها نیز از نظر هابز کاملاً ذهنی‌اند و قضاوت‌های اخلاقی، ترجمانی از حرکات مادی در جهت مخالف یا موافق یک موضوع خاص هستند. براین اساس، خوب و بد نه مفاهیمی عینی، بلکه دریافت‌هایی فردی‌اند و هر چیز مطلوب، صرفاً چیزی است که ما را جذب کند.

در نهایت، هدف هابز از این تحلیل روان‌شناختی، رسیدن به این نتیجه است که انسان اساساً موجودی خودمحور و سودجو است. حتی هنگامی که به‌نظر می‌رسد فرد در پی خیر دیگران است، در حقیقت این کار را از سر توهم انجام می‌دهد؛ چرا که به باور هابز، گزینش میان منفعت شخصی و نفع دیگران مفهومی بی‌معنا است. در نتیجه، نوع دوستی اصیل در انسان وجود ندارد و آنچه تحت عنوان خیر عمومی یا ایثار جلوه می‌کند، چیزی جز رضایت درونی ناشی از تأمین منافع شخصی نیست (همان: ۷۱۴-۷۱۷؛ کاپلستون، ۱۳۷۵: ۴۳).

۴-۱-۲. طبیعت‌شناسی انسان از منظر هابز

دومین مسیر شناختی هابز در تحلیل انسان، مبتنی بر طبیعت‌شناسی است. او معتقد است انسان‌ها از منظر توانایی‌های ذهنی و قوای جسمی به‌طور نسبی برابر آفریده شده‌اند. این برابری نسبی سبب می‌شود همگان به دستیابی به اهداف مشابه امیدوار باشند، اما همین امید هنگامی که با کمیابی منابع همراه شود، به نزاع و رقابت منجر می‌شود؛ زیرا وقتی دو فرد به دنبال چیزی یکسان هستند و هردو در دستیابی به آن توانا باشند، منازعه میان آن‌ها اجتناب‌ناپذیر خواهد بود (تامس جونز، ۱۳۸۳: ۱۵۶-۱۵۷، ۷۱۷).

هابز در این بخش سه خصیصه بنیادین را در سرشت انسان برمی‌شمارد: نخست رقابت برای دستیابی به منابع، دوم بی‌اعتمادی برای حفظ امنیت، و سوم طلب شأن و منزلت اجتماعی. این سه انگیزه به‌زعم او سرچشمه اصلی درگیری‌های انسانی هستند. به همین دلیل، هر فردی برای تأمین امنیت و حفظ منزلت خویش ناچار است دیگران را تحت سلطه درآورد؛ حتی اگر این سلطه‌گری از طریق فریب یا اجبار محقق شود (همان: ۱۵۷). از نظر هابز، میل به برتری‌جویی و سلطه، هنگامی خطرناک‌تر می‌شود که با انگیزه حفظ موقعیت اجتماعی و احترام همراه شود. در این وضعیت، افراد حاضرند برای حفظ آبرو و جایگاه اجتماعی خود، حتی دست به حذف هموعانشان بزنند. به همین دلیل، او معتقد است انسان‌ها بدون وجود قدرتی قاهر که مانع این تعارض‌ها شود، به‌طور طبیعی وارد جنگی همگانی خواهند شد؛ جنگی که در آن، همه در برابر همه قرار می‌گیرند (همان: ۷۱۸-۷۱۹).

اگرچه هابز وجود برخی تمایلات صلح‌جویانه را در انسان انکار نمی‌کند، اما باور دارد که بیشتر امیال فطری انسان، میل به منازعه و سلطه است. به باور او، گرچه همگان در ظاهر بر مطلوب‌بودن صلح اتفاق نظر دارند، اما خودخواهی عمیق و نهادینه‌شده در انسان، او را به‌سوی کسب قدرت سوق می‌دهد. این میل به قدرت مختص جاه‌طلبان نیست، بلکه در همه افراد - حتی آنان که به حفظ دارایی‌های موجود خود راضی‌اند - وجود دارد (همان: ۷۲۰).

بنابراین، از منظر هابز، انسان موجودی است خودخواه، حسابگر و قدرت‌طلب که در مسیر تحقق امیال خویش، از هیچ ابزاری فروگذار نمی‌کند. این درک از انسان، مبنای نظریه او درباره ضرورت وجود حکومت مقتدر است. او معتقد است که عقل، گرچه توان درک پیامدهای منازعات را دارد، اما در خدمت شهوات انسان قرار گرفته است. به بیان دیگر، عقل نه نیرویی مهارکننده، بلکه ابزاری در اختیار امیال است. انسان حتی زمانی که به همکاری با دیگران می‌اندیشد، هدفش بهره‌برداری بیشتر از آنهاست، ولو آن‌که بداند این بهره‌کشی می‌تواند به زیان خودش تمام شود (همان: ۷۲۵).

از نظر هابز، تنها نیرویی که می‌تواند شهوات انسانی را مهار کند، زور است؛ زبانی که شهوات آن را درک می‌کنند؛ بنابراین، اگر هدف برقراری صلح و پایان‌دادن به نزاع است، باید از همان انگیزه‌های خودخواهانه انسان بهره گرفت. نه عقل، نه اخلاق، بلکه تنها ترس از مجازات یا امید به پاداش است که انسان را به رعایت قانون وادار می‌کند. براین اساس، باید حکومتی مقتدر و مسلط ایجاد شود که به‌واسطه قدرت قهری خود، افراد را وادار به تبعیت از قانون کند (بیات کمیتکی و بالوی، ۱۳۹۴: ۱۲۹). هابز برای تبیین این دیدگاه از دو مقوله سخن می‌گوید. نخست آن‌که اگر انسان‌ها از برخی قواعد که او آن‌ها را قوانین طبیعی می‌نامد پیروی کنند، می‌توانند به صلح برسند. دوم آن‌که چون انسان‌ها تمایل به تبعیت از قوانینی که خود وضع کرده‌اند ندارند، وجود قدرتی بیرونی و قاهر برای تحمیل و اجرای آن قوانین ضروری است.

۴-۲. انسان‌شناسی از منظر علامه طباطبایی

در تحلیل علامه طباطبایی از حقیقت نفس انسانی و نحوه کنشگری آن، تفاوت بنیادین افعال انسان با افعال سایر موجودات طبیعی، در آگاهانه و اختیاری‌بودن رفتارهای انسانی نهفته است؛ نکته‌ای که بسیاری از فلاسفه نیز بر آن تأکید داشته‌اند. برخلاف نیروهای طبیعی که افعال آن‌ها جبری و ناآگاهانه رخ می‌دهد، رفتارهای انسانی مسبوق به سطوحی از آگاهی و اختیار است. از دیدگاه علامه، هر کنش انسانی لااقل متکی بر سه مؤلفه شناختی و ارادی است: تصور فعل، تصدیق به ترجیح و ضرورت آن، و درنهایت میل، اراده یا انتخاب آن.

برای مثال، در یک رفتار ساده مانند نوشیدن آب، فرد ابتدا تصویری ذهنی از نوشیدن آب دارد. سپس به این نتیجه می‌رسد که نوشیدن آن برای رفع عطش ضروری است و درنهایت، اراده به انجام آن پیدا می‌کند؛ بنابراین، عمل نوشیدن آب هرچند در ظاهر پاسخی به یک نیاز طبیعی به‌شمار می‌آید، اما در باطن، تحقق آن نیازمند مجموعه‌ای از واسطه‌های ادراکی و ارادی است. این واسطه‌ها نوعی حالات شناختی و ارادی‌اند که رابطه علی بین نیاز طبیعی و کنش نهایی را برقرار می‌سازند؛ رابطه‌ای که اگر این واسطه‌ها حذف شوند، هرگز به‌خودی‌خود موجب تحقق عمل نخواهد شد. از این‌رو، رابطه میان عطش و نوشیدن آب، در ذات خود یک رابطه «امکانی» است که فقط از طریق این واسطه‌های ذهنی به رابطه‌ای «ضروری» تبدیل می‌شود (طباطبایی، ۱۴۳۵: ۱۶۲-۱۶۵ و ۳۲۰-۳۲۵).

علامه در ادامه تحلیل خود، به نکته ظریفی در باب ضرورت‌های کنش انسانی اشاره می‌کند. او معتقد است برخی از این واسطه‌ها نه از سنخ امور تکوینی یا منطقی، بلکه اعتباری‌اند؛ برای نمونه، هنگامی که فرد گرسنه باور دارد که «باید برای رفع گرسنگی غذا بخورد»، این «باید» نه از جنس ضرورت‌های منطقی مانند رابطه بین مقدمات و نتایج در قیاس و نه از سنخ ضرورت‌های تکوینی مانند رابطه آتش و سوزاندن است، بلکه این ضرورت نوعی الزام اعتباری است که محصول ذهن فاعل انسانی و مبتنی بر شرایط خاص روان‌شناختی و معرفت‌شناختی او است. علامه طباطبایی در رساله اعتباریات به تفصیل این فرایند شکل‌گیری ضرورت‌های اعتباری را توضیح می‌دهد (همان).

در ادامه، علامه معتقد است این تصدیقات و ادراکات اعتباری انسان را به عمل در جهان ماده پیوند می‌دهند. از تصدیقات مهم در این حوزه، تصدیق به «اعتبار استخدام» است. به این معنا که انسان باید هر چیزی را که بتواند در مسیر کمال خود به خدمت بگیرد، استخدام کند. این تصدیق، مجوزی برای تصرف در طبیعت، نباتات، حیوانات و حتی بهره‌گیری از سایر انسان‌ها فراهم می‌آورد (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۲۰۷-۲۰۲). با این حال، انسان در فرایند زندگی اجتماعی درمی‌یابد که دیگر انسان‌ها نیز همان انتظاراتی را از او دارند که او از آن‌ها دارد. از این رو، انسان ناچار می‌شود با دیگران مصالحه کند و به همان اندازه که از آن‌ها بهره‌مند می‌شود، رضایت دهد که آنان نیز از او بهره ببرند. این سازوکار ذهنی، مبنای حکم اعتباری به ضرورت زندگی مدنی و تعاون اجتماعی می‌شود. لازمه این حکم، شکل‌گیری ضرورت دیگری است: «وجوب استقرار اجتماع»؛ به گونه‌ای که هرکس به حق خود برسد و روابط میان افراد متعادل باشد. اینجا مفهوم «عدل اجتماعی» به مثابه ضرورتی اعتباری مطرح می‌شود که برآمده از اضطراب انسان به زیست مشترک است. از نظر علامه، انسان ذاتاً مدنی بالطبع نیست، بلکه «مدنی بالاضطرار» است. به این معنا که اگر ضرورت زندگی جمعی وجود نداشت، انسان نه به اجتماع و نه به عدالت حکم نمی‌داد. به بیان دیگر، مدنیت انسان، مولود احساس نیاز به استخدام دیگران و تأمین منافع شخصی است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۷۷).

این گرایش طبیعی به استخدام، هنگامی که با تفاوت‌های ضروری میان انسان‌ها از حیث قدرت، محیط‌زیست، عادات و اخلاق ترکیب می‌شود، به نابرابری‌هایی منجر می‌شود که عدالت اجتماعی را به خطر می‌اندازد. در چنین شرایطی، انسان قوی بر انسان ضعیف سلطه می‌یابد و از او بهره‌برداری می‌کند؛ درحالی که انسان ضعیف با توسل به فریب و حيله، درصدد انتقام و بازپس‌گیری قدرت برمی‌آید. تداوم این وضعیت، درنهایت به آشوب و فروپاشی نظم اجتماعی منتهی می‌شود. از همین رو، قانون به مثابه ابزار تنظیم روابط و استقرار عدالت، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر تلقی می‌شود (همان).

۴-۳. مقایسه تطبیقی انسان‌شناسی و طبیعت‌شناسی در اندیشه هابز و علامه طباطبایی

توماس هابز انسان را موجودی با انگیزه‌های غریزی مانند ترس از مرگ، میل به حفظ بقا و تمایل به قدرت می‌داند. از نگاه او، این تمایلات فطری موجب می‌شود که وضعیت طبیعی انسان، وضعیت نزاع دائمی و جنگ همه علیه همه باشد (Hobbes, 1651). در این چارچوب، عقل نقش ابزاری برای محاسبه سود و زیان دارد که انسان را به پذیرش قرارداد اجتماعی و واگذاری قدرت به یک حاکم مطلق ترغیب می‌کند؛ چرا که فقط قدرتی مطلق و منازعه‌ناپذیر می‌تواند امنیت و نظم را تضمین کند (Skinner, 2008; Pettit, 1997).

در سوی دیگر، علامه طباطبایی با تکیه بر مبانی فلسفه اسلامی، انسان را موجودی می‌داند که افزون بر بعد مادی، از روح، فطرت الهی و عقل نیز بهره‌مند است. از این رو، انسان در ذات خود میل به خیر، عدالت و کمال دارد و از توان رشد اخلاقی، عقلانی و معنوی برخوردار است (طباطبایی، ۱۳۷۶: ۲۷۶؛ Nasr, 2006: 201-203).

برخلاف نگاه هابز که انسان را موجودی خودمحور و خطرناک می‌بیند، علامه انسان را موجودی تعالی‌جو می‌داند که به واسطه عقل و فطرتش می‌تواند حق را از باطل تمیز دهد و به سوی نظم عادلانه حرکت کند.

هابز انسان را عمدتاً تابع انگیزه‌های زیستی و قدرت‌طلبانه می‌بیند و بر همین اساس، حکومت را نهادی ضروری برای کنترل این غرایز معرفی می‌کند (Tuck, 1989). این تحلیل مبتنی بر انسان‌شناسی واقع‌گرایانه و بدبینانه است. در مقابل، علامه طباطبایی با اتکا بر رویکرد

الهیاتی، انسان را موجودی مختار و عاقل می‌داند که با بهره‌گیری از عقل و فطرت الهی خویش می‌تواند در ساخت و حفظ نظم اخلاقی و اجتماعی مشارکت کند (طباطبایی، ۱۳۷۶).

بر این مبنا، درحالی که هابز مشروعیت حکومت را از قرارداد اجتماعی و ضرورت کنترل غرایز بشر استنتاج می‌کند، علامه مشروعیت را در عدل الهی، عقلانیت اخلاقی و ضرورت استقرار عدالت اجتماعی جستجو می‌کند. در نتیجه دو نوع انسان‌شناسی متفاوت، به دو نظریه متمایز در باب منشأ و مشروعیت قدرت سیاسی می‌انجامد.

۵. یافته‌های پژوهش

۵-۱. منشأ حاکمیت از منظر هابز و علامه طباطبایی

از منظر توماس هابز، ضرورت تأسیس حکومت ناشی از نیاز بنیادین انسان به صلح، امنیت و رفاه است. او در کتاب لویاتان پیش از ورود به بحث مستقیم درباره منشأ حاکمیت، ابتدا به تبیین مفاهیمی مانند عهد، قرارداد و وظایف کارگزاران سیاسی می‌پردازد. براساس تصویری که هابز از وضعیت طبیعی انسان ارائه می‌دهد - یعنی وضعیتی آکنده از ترس، ناامنی و رقابت بی‌پایان - حفظ صلح و جلوگیری از جنگ همگانی، فقط در سایه وجود حکومتی مقتدر ممکن می‌شود. از این رو، تشکیل حکومت نه امری اختیاری، بلکه ضرورتی گریزناپذیر برای تحقق بقای جمعی و زندگی مسالمت‌آمیز است.

هابز بر این باور است که صرف وجود هدفی چون امنیت و آرامش، مشروعیت تأسیس حکومت را توجیه می‌کند و نحوه تشکیل آن صرفاً وسیله‌ای برای نیل به آن هدف است. از این رو، هر روشی که بتواند به تأسیس حکومتی مقتدر منجر شود، موجه و کارآمد تلقی می‌شود، حتی اگر این روش مبتنی بر نوعی «قرارداد ضمنی» از سر ترس و اضطراب باشد. هابز در ادامه، روش «عقد اجتماعی» را کارآمدترین و عقلانی‌ترین شیوه برای گذار از وضع طبیعی به جامعه سیاسی معرفی می‌کند. او با تبیین عناصر سازنده این قرارداد، مانند رضایت عمومی، واگذاری اراده به حاکم و اطاعت بی‌قیدوشرط سعی می‌کند بنیان نظری حاکمیت مطلق را پی‌ریزی کند؛ حاکمیتی که قدرت آن نامحدود و غیرقابل نقض است.

در نقطه مقابل، علامه طباطبایی با تکیه بر آموزه‌های فلسفه اسلامی و الهیات شیعی، منشأ حاکمیت را نه در قرارداد اجتماعی، بلکه در «ولایت» می‌جوید. از منظر او حکومت امری اعتباری و فطری است که ریشه در نهاد انسان دارد. او در مباحث مربوط به ولایت، بر این نکته تأکید می‌ورزد که فطرت انسان اقتضا می‌کند هر امری که فاقد متصدی باشد، نیازمند سرپرستی است. به عبارت دیگر، انسان به صورت طبیعی درک می‌کند که برای پیشبرد امور ضروری اجتماعی، باید شخص یا نهادی متولی اداره آن باشد (بوذری‌نژاد و مرندی، ۱۳۹۴: ۱۱۷؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۷۵؛ طباطبایی، ۱۳۹۷: ۱۲۷).

از منظر علامه، دین اسلام نیز که بر پایه فطرت انسانی بنا شده، این ضرورت را تأیید کرده و اصل ولایت را به عنوان قاعده‌ای فطری به رسمیت شناخته است؛ بنابراین، تشکیل حکومت در چارچوب دین نه تنها امری قراردادی و صرفاً عقلانی نیست، بلکه حکمی فطری، شرعی و الهی است. به همین دلیل، با آغاز حکومت پیامبر اسلام (ص)، مردم آن را امری بدیهی و ضروری تلقی کردند و پرسشی درباره مشروعیت آن مطرح نساختند. رویداد سقیفه نیز به گونه‌ای دیگر گواه این درک فطری از ضرورت وجود حکومت در جامعه اسلامی است (بوذری‌نژاد و مرندی، ۱۳۹۴: ۱۱۸).

در ادامه، علامه با استناد به آیات قرآن، انسان‌ها را مکلف به پذیرش ولایت و اطاعت از احکام الهی می‌داند. براین اساس، حکومت دینی وظیفه دارد هم قوانین ثابت شریعت را به اجرا گذارد و هم در موارد متغیر، احکامی متناسب با مصالح زمان و مکان صادر کند. به بیان دیگر، ولایت در اندیشه علامه طباطبایی دارای دو بعد است: اجرای احکام ثابت و تدبیر در امور متغیر اجتماعی، به گونه‌ای که تأمین‌کننده مصلحت جامعه اسلامی باشد (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۱۶۰-۱۶۳؛ طباطبایی، ۱۳۹۷: ۱۳۵).

در جمع‌بندی، هابز حاکمیت را برآمده از قرارداد اجتماعی می‌داند که هدف آن حفظ نظم و جلوگیری از جنگ همه علیه همه است، درحالی‌که علامه طباطبایی منشأ حاکمیت را در ولایت فطری، شرعی و الهی می‌بیند که در بستر عقل، فطرت و وحی به رسمیت شناخته شده و کارویژه آن، تحقق عدالت و هدایت جامعه به سوی کمال انسانی است.

۵-۲. تشکیل حکومت از منظر توماس هابز و علامه طباطبایی

از منظر توماس هابز، تشکیل حکومت راهکاری عقلانی و ضرورتی گریزناپذیر برای عبور از وضعیت نابسامان و خطرناک طبیعی است. هابز در اثر کلاسیک خود، لویاتان، وضعیت طبیعی را حالتی سرشار از ترس، ناامنی و جنگ مداوم میان انسان‌ها توصیف می‌کند؛ وضعیتی که در آن، افراد به واسطه تمایلات ذاتی مانند حب نفس، تمایل به قدرت و حفظ بقا، در وضعیت همیشگی «جنگ همه علیه همه» گرفتار می‌شوند. در چنین شرایطی، نه امنیت فردی تضمین شده است و نه نظم اجتماعی، و تنها راه گریز از این بحران، تأسیس حکومتی مقتدر است که بتواند بر این وضعیت غلبه کند.

هابز بر این باور است که برای نیل به صلح و امنیت پایدار، انسان‌ها باید طی قرارداد اجتماعی، تمامی حقوق طبیعی خود را به یک حاکم مطلق العنان واگذار کنند. این حاکم که باید از اقتداری مطلق و تخلف‌ناپذیر برخوردار باشد، موظف است امنیت و نظم را تضمین کند و مانع بازگشت جامعه به آشوب طبیعی شود (Hobbes, 1651; Pettit, 1997; Skinner, 2008). براین اساس، مشروعیت حکومت در اندیشه هابز از توانایی آن در برقراری نظم و حفظ امنیت ناشی می‌شود و هرگونه تحدید در قدرت حاکم، تهدیدی برای بنیان نظم اجتماعی است؛ بنابراین، اقتدار سیاسی باید مطلق، بدون محدودیت‌های قانونی یا اخلاقی پیشینی باشد.

در نقطه مقابل، علامه طباطبایی با اتکا به مبانی حکمت متعالیه، الهیات شیعی و فلسفه اسلامی، منشأ حکومت را نه در قرارداد اجتماعی، بلکه در فطرت الهی و عقلانیت انسان و اصل ولایت الهی می‌جوید. او حکومت را نهادی فطری و عقلانی معرفی می‌کند که مأموریت آن صرفاً حفظ نظم نیست، بلکه تحقق عدالت الهی، پاسداشت کرامت انسانی و هدایت اخلاقی و معنوی جامعه است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۷۵؛ طباطبایی، ۱۳۸۸: ۱۶۰-۱۶۳؛ طباطبایی، ۱۳۹۷: ۱۲۷ و ۱۳۵). از منظر علامه، انسان موجودی است برخوردار از عقل و فطرتی الهی که او را به سوی خیر و عدالت سوق می‌دهد. حکومت مشروع در این نگرش، ابزاری برای تجلی عدالت و بسط خیر عمومی است. به همین جهت، دین اسلام که با فطرت انسان همسو است، ولایت را امری طبیعی و ضروری می‌انگارد؛ به گونه‌ای که پذیرش حاکمیت پیامبر اسلام (ص) برای مسلمانان صدر اسلام امری بدیهی تلقی می‌شد و نیازی به اقامه برهان نداشت (بوذری‌نژاد و مرنندی، ۱۳۹۴: ۱۱۷-۱۱۸). در نگاه علامه، ولایت الهی مشتمل بر دو بعد اساسی است: نخست، اجرای احکام ثابت و تغییرناپذیر شریعت که مسئولیت دائمی حاکم اسلامی محسوب می‌شود؛ دوم، تدبیر امور متغیر اجتماعی براساس مصالح روز، به گونه‌ای که هم‌راستا با تحقق عدالت، کرامت انسانی و سعادت حقیقی باشد. مشروعیت حکومت در این چارچوب، در گرو التزام به عدالت و احترام به حقوق فطری بشر است. انحراف حاکم از مسیر عدالت، نقض مشروعیت تلقی می‌شود و در این صورت، مردم از حق اعتراض، انتقاد و حتی مقاومت برخوردارند (حسینی، ۱۳۹۲: ۱۳۹۵؛ کریمی، ۱۳۸۲).

برآیند این دو دیدگاه، نشان‌دهنده تمایزی بنیادین در فلسفه سیاسی غرب و اسلامی است. در نظریه هابز، حکومت بر پایه قرارداد اجتماعی و با هدف تأمین امنیت و نظم شکل می‌گیرد و مشروعیت آن به قدرت مطلقه حاکم وابسته است؛ درحالی‌که در اندیشه علامه طباطبایی، حکومت برخاسته از فطرت، عقل و وحی الهی است و مشروعیت آن فقط در پرتو تحقق عدالت، اخلاق و حفظ کرامت انسانی معنا می‌یابد. درنتیجه، اگر حکومت در نگاه هابز ابزاری برای مهار هرچومرج است، در نظام فکری علامه، حکومت رسالتی الهی برای رشد، عدالت و هدایت انسان‌ها دارد.

۶. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

بررسی تطبیقی منشأ حاکمیت در اندیشه علامه طباطبایی و توماس هابز نشان‌دهنده تفاوت‌های بنیادین در مبانی فلسفی، انسان‌شناسی و فلسفه حقوق این دو متفکر است که بر نظریه‌های آنان درخصوص مشروعیت سیاسی تأثیر مستقیم گذاشته است. در نگاه هابز، انسان در حالت طبیعی موجودی خودمحور و خشن است که در جنگی دائمی با دیگران به سر می‌برد. این فرض انسان‌شناسی به ضرورت وجود یک قدرت مطلق و قرارداد اجتماعی برای ایجاد امنیت و نظم منجر می‌شود. حاکم در فلسفه هابز، نماینده‌ای است که با کسب قدرت مطلق باید مانع هرج و مرج و فروپاشی جامعه شود. از این‌رو، منشأ حاکمیت برای هابز قراردادی است که از ترس انسان‌ها از خشونت و بی‌ثباتی سرچشمه می‌گیرد.

در مقابل، علامه طباطبایی انسان را موجودی فطری، عدالت‌خواه و خلیفه الهی می‌داند که ذاتاً به‌سوی عدالت و حق‌گرایش دارد. منشأ حاکمیت در نظر علامه، نه قراردادی عقلانی و زمینی، بلکه براساس عدالت الهی و فطرت انسانی استوار است. حاکمیت مشروع باید بازتاب‌دهنده عدالت الهی و قوانین الهی باشد که براساس فطرت انسان بنا شده است. در این نگرش، مشروعیت سیاسی با عدالت و اخلاق الهی پیوند دارد و حاکم فقط در صورتی مشروعیت دارد که در مسیر تحقق عدالت حرکت کند.

این تفاوت در انسان‌شناسی به شکلی کلیدی در فلسفه حقوق و منشأ حاکمیت منعکس شده است. هابز حقوق را محصول قرارداد اجتماعی می‌داند که برای برقراری نظم، امنیت و بقا منعقد می‌شود؛ درحالی‌که طباطبایی حقوق را برگرفته از عدالت و قوانین الهی می‌بیند که باید توسط حاکم رعایت شود؛ بنابراین، منشأ حقوق و حاکمیت در هابز قراردادی و قراردادمحور است، ولی در علامه طباطبایی مبتنی بر اخلاق و دین است.

در حوزه مشروعیت سیاسی نیز هابز بر این باور است که مشروعیت از قدرت مطلق ناشی می‌شود که از سوی مردم برای حفظ نظم پذیرفته شده است؛ بنابراین مشروعیت سیاسی متکی به قرارداد و سلطه بی‌چون‌وچرای حاکم است. برعکس، علامه طباطبایی مشروعیت سیاسی را امری اخلاقی و الهی می‌داند که در پیوند با عدالت و شریعت است و اگر حاکم از عدالت عدول کند، مشروعیت خود را از دست می‌دهد. با وجود این تفاوت‌ها، هر دو متفکر بر اهمیت حفظ نظم و امنیت در جامعه تأکید دارند، اما مسیر تحقق این هدف از نظر هابز به‌واسطه اقتدار مطلق و قرارداد اجتماعی است؛ درحالی‌که از منظر علامه طباطبایی، تحقق نظم از طریق اجرای عدالت الهی و تبعیت از فطرت انسانی امکان‌پذیر است.

درنهایت، مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد دیدگاه علامه طباطبایی بیشتر بر پایه ارزش‌های دینی و فطری است و به‌نوعی انسان را موجودی با انگیزه‌های اخلاقی و عدالت‌خواه می‌بیند؛ درحالی‌که هابز نگرشی واقع‌گرایانه‌تر و مبتنی بر ترس و خودخواهی انسان دارد که نیازمند قدرت و کنترل قوی برای جلوگیری از هرج و مرج است. این تفاوت فلسفی عمیق، بر نظریه‌های آن‌ها درباره منشأ حاکمیت و مشروعیت سیاسی به شکل تعیین‌کننده‌ای تأثیر گذاشته است و فهم این تفاوت‌ها می‌تواند به تعمیق مطالعات تطبیقی فلسفه سیاسی اسلامی و غربی کمک شایانی بکند.

۱۱. مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به طور مساوی در مفهوم‌سازی مقاله و نگارش پیش‌نویس‌های اولیه و بعدی آن مشارکت داشتند.

۱۲. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۱۳. سپاسگزاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۱۴. تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد.

۱۵. منابع

- بشیریه، حسین (۱۳۸۱). آموزش علم سیاست. جلد ۲، تهران: نگاه معاصر.
- بوذری‌نژاد، یحیی و مرندی، الهه (۱۳۹۴). نظریه اعتباریات علامه طباطبایی و نظام حقوقی-سیاسی جامعه. مطالعات حقوق عمومی، ۴۵(۱)، ۱۰۷-۱۲۲.
- بیات کمیتکی، محمد و بالوی، علی (۱۳۹۴). قدرت و مشروعیت در فلسفه سیاسی هابز. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۰(۴)، ۱۲۰-۱۳۸.
- تامس جونز، ویلیام (۱۳۸۳). خداوندان اندیشه سیاسی (ترجمه علی رامین). تهران: علمی و فرهنگی.
- حسینی، علی (۱۳۹۲). نظریه حکومت در اندیشه علامه طباطبایی. مجله علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، ۱۲، ۴۵-۶۲.
- شهریاری، روح‌الله (۱۴۰۰). سرشت انسان در اندیشه هابز و ارزیابی پیامدهای اخلاقی آن بر مبنای آراء علامه طباطبایی (ه). اخلاق و حیانی، ۱۱ (۲)، ۲۴۴-۲۰۹. doi: 10.22034/ethics.2022.143474
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۶). تفسیر المیزان. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. جلد ۲. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۷). اصول فلسفه و روش رئالیسم (جلد دوم - با تعلیقات مرتضی مطهری) تهران: انتشارات صدرا.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۷). بحثی درباره مرجعیت و روحانیت. تهران: صدرا.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۳۵). نهاية الحکمه. جلد ۱. قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
- کاپلستون، فردریک (۱۳۷۵). تاریخ فلسفه. ترجمه امیر جلال‌الدین اعلم. جلد‌های ۵ و ۶. تهران: علمی و فرهنگی.
- کریمی، مهدی (۱۳۹۵). مفهوم حکومت در فلسفه سیاسی علامه طباطبایی. پژوهش‌های فلسفی سیاسی، ۸(۳)، ۱۰۰-۱۲۰.
- مدرسی، حسن (۱۳۸۲). عدالت و قدرت سیاسی در فلسفه اسلامی. تهران: نشر دانشگاهی.
- یزدانی‌مقدم، احمدرضا (۱۳۹۱). انسان‌شناسی و پیامدهای آن در اندیشه سیاسی هابز و علامه طباطبایی. تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- Calder, N. (2015). Contract and covenant in Islamic political thought and Western political theory. *Comparative Political Studies*, 48(5), 567–589. <https://doi.org/10.1177/0010414014564361>
- Hobbes, T. (1651). *Leviathan*. Retrieved from <https://www.gutenberg.org/ebooks/3207>
- Mahmoudi, A., & Ebrahimi, R. (2022). Justice and legitimacy in Islamic and Western political philosophy: A comparative study of Al-Mizān and Leviathan. *Philosophy and Social Criticism*, 48(3), 410–429.
- Nasr, S. H. (2006). *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present*. Albany: SUNY Press.
- Pettit, P. (1997). *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Pettit, P. (2008). *Rousseau and Hobbes: Sovereignty and Liberty*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rahimi, H. (2020). Social contract theory in Islamic political philosophy: A comparative study of Hobbes and Al-Farabi. *Islamic Political Studies Quarterly*, 5(1), 45–67.
- Skinner, Q. (2008). *Hobbes and the Ethics of Violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tuck, R. (1989). *Hobbes: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.